

Klachtenbehandeling bij vogelschade*

Hugh P. Gallacher

Milieuvoorlichting en natuurvoorlichting

Dat iemand met maar één oog, ook al is hij een reus, uiterst kwetsbaar is, leert ons de geschiedenis van de Cycloop. Vandaar dat het wijs zou zijn wanneer de overheid niet alleen met haar ene oog dat 'fysieke regulering' heet, naar de milieuproblemen kijkt, maar ook andere ogen opent. Honderd ogen is misschien weer te veel van het goede (ook met Argus liep het immers slecht af) maar met name het oog van 'educatie en informatie' zou zeker tot blikverruiming kunnen bijdragen. Zo zou er zelfs meer perspectief in het milieubeleid kunnen komen.

De geestelijke vader van het instrument 'educatie en informatie' is ongetwijfeld de Griekse wijsgeer Socrates. Socrates geloofde immers dat de mens van nature goed is en slechts uit dwaling verkeerde dingen doet: geef hem de goede voorlichting en hij zal juist handelen. De ironie van het lot wil echter dat Socrates' tijdgenoten zijn educatie en informatie niet op prijs stelden en hem (zoals te doen gebruikelijk met boodschappers wier boodschap ons niet bevalt) ter dood hebben gebracht. Zo toont ons de geschiedenis dat educatie en informatie als zodanig geen Haarlemmer Olie zijn en de ontvangers zelfs in het verkeerde keelgat kunnen schieten wanneer deze er geen trek in hebben.

Moderne milieuvorlichters merken dit maar al te vaak wanneer zij bijvoorbeeld zuinigheid en abstinentie preken (laat de auto eens een keertje staan, zet de thermostaat een graadje lager, mors geen water, koop geen producten met overdadige verpakking). Zij roeien in tegen kortetermijnbelangen van al diegenen die geen gelofte tot armoede hebben afgelegd. Heel wat gemakkelijker hebben de natuurvoorlichters het in dit opzicht: zij organiseren excursies en laten het publiek genieten van Nachtegaal en Kardinaalsmuts, zij houden tentoonstellingen en geven de bezoekers inzicht in het leven van uilen en stootvogels, amfibieën en reptielen; zij geven brochures en tijdschriften uit waarin de lezer behalve op adembenemend fraaie foto's tevens op allerlei wetenswaardigheden vergast wordt. Wie meer weet, ziet ook meer, geniet meer en wil van de weeromstuit meer zien en weten. Een eenmaal op gang gebracht proces van natuurbeleving en waardering is niet gemakkelijk meer te stuiten. Natuurlijk is het beeld dat ik hier schets in al zijn simpelheid te simpel: ik weet ook wel dat natuurvoorlichters tegenwoordig het zich moeilijk willen maken en informatie willen geven over de maatschappelijke achtergronden van het natuurbeleid, over het grensoverschrijdend karakter van milieuaantastingen, over oorlog, armoede en uitputtingen, over het militair-industrieel complex en wat niet al (en ik zal de laatste zijn om te ontdekken dat het nodig is dat wij van al deze verbanden weet hebben), maar ik voorspel dat de eenvoudige natuurgids nog wel eens met weemoed zal terugdenken aan de tijd dat hij nog met aanstekelijk plezier de mensen kon wijzen op al wat leeft en groeit. Vooral nog is dat aanstekelijke plezier er nog bij velen en laten velen zich nog graag aansteken – gelukkig.

Boeren en vogelschade

Er is echter een belangrijke groep Nederlanders

aan te wijzen die als zodanig beduidend minder openstaan voor natuurinformatie: de boeren. In het algemeen hebben boeren een lichtelijk problematische relatie met natuur en landschap – enerzijds herinneren zij er graag aan dat het karakteristieke Nederlandse landschap in belangrijke mate door de boer is vormgegeven, anderzijds kunnen zij er ook niet omheen dat dit zelfde fraaie landschap door overbemesting, 'overbespuiting' en door wat men enigszins versluiert aanduidt als 'de autonome ontwikkeling' van het agrarisch gebied, in snel tempo om zeep geholpen wordt. Het lijkt erop alsof de boerenstand verdeeld is: sommigen zien zichzelf nog steeds als hoeder van het landschap en doen er met nestbeschermers en wildredders van alles aan om die goede naam te bewaren, anderen beschouwen zichzelf als een ondernemer en de grond als produktiemiddel en verwijzen natuurliefhebbers door naar de prikkeldraadomringde reservaten. Hoe zich dit zo heeft ontwikkeld en welke (verschillende?) natuurbelangen de Nederlandse boeren hanteren, weet ik zelf ook allemaal niet zo precies. Momenteel wordt hiernaar onderzoek verricht door ir. C. Volker van 'De Dorschkamp' te Wageningen, zodat ik hier mag volstaan met te verwijzen naar de resultaten die deze studie eerlang zal opleveren. Ik zal de rest van mijn betoog nu voortzetten door mijn aandacht te richten op een specifiek onderdeel van de natuurvoorlichting aan boeren, te weten de voorlichting over het tegengaan van vogelschade aan gewassen. (1) Hier is iets merkwaardigs aan de hand. Terwijl de Nederlandse boer er over het algemeen als de kippen bij is om de nieuwste wetenschappelijke en technologische inzichten in te zetten teneinde zijn bedrijfsvoering zo weloverwogen mogelijk te doen zijn, handelt hij inzake vogelschade nog als leefde hij in de eeuw van plaggehutten en turfsterkerij. Ganzen, meeuwen, Spreuuwen, Roeken, reigers,

* Uit 'Instrumenten voor Milieubeleid' door G. Huppes, W.T. de Groot & H. Bezemer (1988) van het Centrum voor Milieukunde, Leiden. Uitgave Samson H.D. Tjeenk Willink, Alphen aan den Rijn.

Futen, Kuifeenden en Huismussen moeten, net als in vroeger tijd, met het aloude geweer worden bestreden.

Deze vorm van schadebestrijding ontmoet van twee zijden ernstige bezwaren: aan de ene kant zijn er vogelbeschermers die er op wijzen dat onze Vogelwet in beginsel alle Europese vogels bescherming verleent en die niet graag zien dat op dit moreel hoogstaande en ecologisch verlichte beginsel inbreuk wordt gemaakt, aan de andere kant zijn er de biologen die constateren dat het doodschieten van enkele individuele vogels in een mobiele populatie zoets is als 's zomers met open raam in een verlichte kamer muggen doodslaan of (zo men wil) als dweilen met de kraan open. Het tweede bezwaar verwijt de boer gebrek aan rationaliteit. En dat is opmerkelijk, ja zelfs verontrustend.⁽²⁾ Want wereldwijd geldt de Nederlandse landbouw met haar superproductie van exportkwaliteit als het toonbeeld van rationaliteit. Niet voor niets is de minister van Landbouw en Visserij trots op de zogenaamde OVO-driehoek: de hechte samenwerking tussen onderzoek, voorlichting en onderwijs – een drieënheid waar andere ministers jaloers op zijn. Landbouw heeft een systeem van agrarische scholen en zelfs een eigen landbouwhogeschool (tegenwoordig universiteit geheten); Landbouw heeft een eigen voorlichtingsapparaat dat wetenschappelijke en technologische kennis bruikbaar maakt en tot op het boeren erf brengt; en Landbouw heeft eigen onderzoeksinstituten (instituut voor Mechanisatie, Arbeid en Gebouw, Instituut voor het Onderzoek van de Bewaring, de Bewerking en de Verwerking van Landbouwproducten, Instituut voor Bodemvruchtbaarheid, en dergelijk), eigen proefstations en proefboerderijen. En heel deze gouden OVO-driehoek is niet bij machte de boer van zijn heilloos geschiet af te houden wanneer er Spreeuwen in zijn boomgaard of ganzen op zijn grasland zitten. Dit moet een oorzaak hebben. Die oorzaak heeft echter nog niemand gevonden. Het blijft over het algemeen bij mopperen over de boer (die dan zijn spreekwoordelijke domheid krijgt aangewreven). Wel wordt er naarstig gezocht naar 'alternatieve' schadebestrijdingsmethoden, maar als die dan niet of onvoldoende door de boer worden toegepast, worden de schouders opgehaald. En op het ministerie worden de vergunningen uitgegeven voor het doodschieten.

Vijftien jaar geleden is op het Rijksinstituut voor Natuurbeheer een afweermethode tegen Spreeuwen ontwikkeld, die gebaseerd was op de eigen alarmkreet. Deze kreet werd op bandjes opgenomen en via afspeelapparatuur in de boomgaarden ten gehore gebracht. Bernard Schöffner – die er later nog een onderhoudend boek over geschreven heeft (Spreeuwensafari, 1975) – had er een dagtaak aan de fruitkwekers

te bezoeken en hen in te wijden in de (niet al te diepe) geheimen van de fono-akoestische methode. Al die inspanningen hebben tot niets geleid. In de Betuwe worden geen alarmkreten van Spreeuwen meer gehoord (althans niet op de band), wel gewerschoten en klachten over spreeuwenschade.

Het komt mij voor dat de oorzaak van deze relatieve ongevoeligheid voor natuurvoorlichting bij boeren een complexe moet zijn. Was er één enkele belemmerende factor in het spel geweest, dan zou die ongetwijfeld reeds zijn opgespoord. Net als destijds het geval was bij de regionale oppositie tegen de Nationale Landschapsparken, zal ook hier wel sprake zijn van een knoop van structurele en culturele factoren.

Oorzaken

In een eerste poging die knoop te ontwarren, noem ik twee mogelijke oorzaken, ieder met een aantal determinanten.

A.

Als een boer het idee heeft dat zijn gewassen schade lijden door vogels, is hij geneigd te zoeken naar middelen die ingrijpen op de schadeveroorzakende individuen. Met andere woorden: zijn informatiezoekgedrag is gebiologeerd door individubestrijding. Als determinant voor dit gedrag kunnen de volgende elementen worden aangewezen.

1) De psychologische aversie tegen identificeerbare boosdoeners.

Nog tot ver in de achttiende eeuw zijn processen gevoerd tegen dieren. Meestal tegen honden, paarden of stieren die door hun onstuimig gedrag letsel of dood van een mens op hun geweten hadden. Maar ook dieren die de orde der dingen zouden hebben geschaad, werden voor het gerecht gedaagd. Zo is nog in 1740 in het Zwitserse Prättigau een proces gevoerd tegen een haan die ervan beschuldigd werd een ei – jawel, een hane-ei – te hebben gelegd. Door gaans zijn de boosdoeners ter dood veroordeeld en zonder al te veel omhaal terechtgesteld. Ik behoor niet tot degenen die zeggen dat wij tegenwoordig deze bekrompenheid hebben overwonnen en ons niet meer laten meesleuren door gevoelens van wraak en straf jegens dieren. Ik ken ten slotte mijn eigen fanatisme waarmee ik de kat van de buren vervolg die in mijn tuin mijn vogels naar het leven staat.

2) Het beeld van de jager als schadebestrijder

De nationale staat heeft terwille van orde en veiligheid de burgerij ontwapend en wapengebruik alleen toegestaan aan bepaalde categorieën mensen: kanonnen en tanks mogen alleen gebruikt worden door soldaten, pistolen en gum-

1) Landbouwschade door andere dieren dan vogels (zoogdieren, insecten) blijft hier buiten beschouwing aangezien de hiermee verbonden bestrijdingsproblematiek wezenlijk anders is, en bovendien de auteur de deskundigheid mist om op dit terrein tot oordelen bevoegd te zijn. Van de andere kant wordt het begrip vogelschade hier wel zo ruim opgevat dat het niet alleen de schade betreft aan land- en tuinbouw en fruitteelt, maar ook de schade aan viskwekerijen, eendekwekerijen en dergelijke.

2) Ter voorkoming van misverstanden: niet het verwijt is verontrustend, maar het feit dat de Nederlandse boer niet rationeel zou zijn.

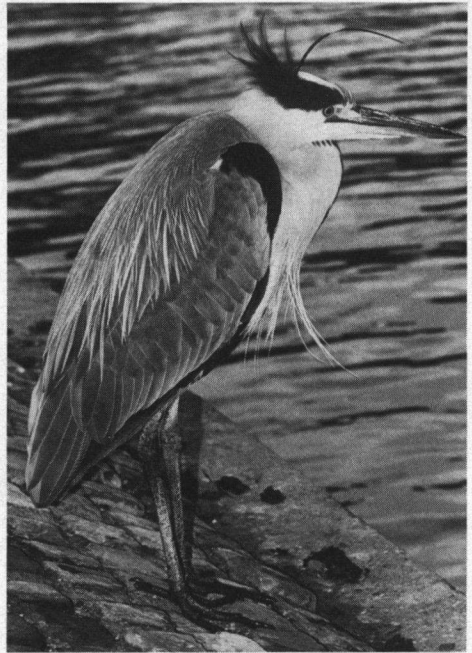
miknuppels door agenten, speren en sabels door sportlieden, jachtgeweren door jagers. Politie en leger kregen met hun privilege van wapengebruik een maatschappelijke verantwoordelijkheid: zij worden geacht mens en staat te verdedigen tegen aanvallen. Van sportlieden verwachten wij zoiets niet en ten aanzien van jagers zijn wij ambivalent. Enerzijds zeggen jagers zelf vaak dat het hun te doen is om een verkwikkende vrijetijdsbesteding (om welke reden zij bij de sportvissers zouden moeten worden ingedeeld), anderzijds werpen zij zich graag op als bondgenoot van de ontwapende boer en pretenderen zij de rol van de (deels door henzelf) uitgeroeide predatoren in te willen nemen (om welke reden zij bij de grote grazers en andere biotische natuurbeheersinstrumenten zouden moeten worden ingedeeld). Hoe het ook zij, mijn stellige indruk is dat de laatste tijd het beeld van de jager als natuurlijke bondgenoot van de boer weer opgeld doet. En afgezien van het doublet, is het jachtgeweer een toestel dat dieren stuk voor stuk doodt. De boer die zich op de jager verlaat, kiest een ipso voor individubestrijding.

3) *Gebrek aan ecologische basiskennis*

Het doden van vogels die schade aan gewassen toebrengen, wordt niet zelden vergezeld door een vergenoegd 'ziezo, die kan tenminste mijn kersen, gras, graan enzovoort niet meer opeten'. Doorgaans staat de spreker er niet bij stil dat veel vogelsoorten het mechanisme van 'de stille reserve' kennen: vogels die niet aan de voortplanting of aan andere aspecten van het sociale leven deelnemen, doch zich beschikbaar houden om opgevallen plaatsen in te nemen; een plaats wordt ingenomen zodra een soortgenoot slachtoffer is geworden van een individubestrijdende actie. Wie dit mechanisme niet doorziet, meent abusievelijk dat het schadeprobleem opgelost wordt door de actuele schadetoebrengrers te elimineren. De gebrekkige ecologische kennis die aan dit misverstand debet is, is ook verantwoordelijk voor het idee dat sommige vogelsoorten ongebreidel (en kennelijk zonder oorzaak) toenemen, dat predatoren hun prooisorten reguleren in plaats van andersom, en dat 'het evenwicht in de natuur' verstoord is zodat de mens wel moet interveniëren. Wanneer begrip als 'levensgemeenschap', dynamische interactie', 'ecosysteem' onbekend zijn, heeft men geen zicht op fundamentele processen en vervalt men al te gemakkelijk in 'kurieren am Symptom'.

4) *Het ontbreken van een flankerend voorlichtingsbeleid*

Alternatieve, op ecologie van de soort en zijn milieu gerichte bestrijdingsmethoden zijn holistisch van aard, waar individubestrijding atomistisch is.

Zo ook het idee dat de stand van de Blauwe Reiger te veel zal toenemen.
Foto: Henk Harmsen.

Wanneer de boer zich het holistisch karakter van de bestrijdingsmethoden niet kan eigen maken – wanneer hem bijvoorbeeld niet wordt uitgelegd dat vraatschade door ganzen te maken heeft met de energiebalans van deze dieren die sterk positief moet zijn met het oog op de aanstaande trektocht naar de noordelijke broedgebieden die zij voor de boeg hebben, zodat iedere verstoring (bijvoorbeeld door jagers) alleen maar tot gevolg heeft dat zij nog meer moeten foerageren, of wanneer hem niet wordt uitgelegd dat Spreeuwen met name daarom op het zachte fruit afkomen omdat vervangende voedingsbronnen in de vorm van onrendabele hoogstamfruitbomen en andere niet-exploiteerbare fruitbomen, onvoldoende beschikbaar zijn – wanneer de boer zich deze holistische visie niet kan eigen maken, is iedere poging om hem ecologisch verantwoorde bestrijdingsmethoden te laten toepassen, tot mislukken gedoemd.

5) *Het ontbreken van een infrastructuur voor natuurgerichte landbouwvoorlichting*

De huidige landbouwvoorlichting is een produktiegerichte voorlichting: het dubbele oogmerk van de landbouwpolitiek sedert de Tweede Wereldoorlog is geweest: minimalisering van de voedselprijzen bij maximalisering van het inkomen van de boer. Hiertoe was het nodig de produktie kwalitatief en kwantitatief te doen toenemen. Op de maatschappelijke kosten van dit be-

De boer is niet van zijn heilloos geschiet op de Spreeuwen af te houden.

Foto: Henk Harmsen.

leid (zoals bijvoorbeeld de kwaliteit van het milieu, het dierenwelzijn en het behoud van natuur en landschap) is geen acht geslagen: uiteindelijk is landbouwvoorlichting bedrijfsvoorlichting. De zorg voor het natuurbehoud behoort nog maar kort tot de beleidsvoorwaardelijkheid van de minister van Landbouw en Visserij. Tot op dit moment heeft hij kennelijk nog geen kans gezien de verbrede doelstellingen van zijn departement ook tot uitdrukking te laten komen in een verbrede bedrijfsvoorlichting. Zolang dat niet is geregeld, zal de boer natuurvoorlichting als wezensvreemd blijven ervaren en 'schadelijke' vogels als concurrenten blijven tegemoettreden.

Van Woerkum (1985), draagt enige gedachten aan voor natuur- en milieuvorlichting aan de boer, die stellig verdere doordenking verdienen. Zo pleit hij voor de 'passieve variant' (de landbouwvoorlichter onthoudt zich van bedrijfsvoorlichting die in strijd is met natuurbelangen), aangevuld door een van overheidswege gesubsidieerde voorlichting door particuliere voorlichtingsorganisaties die binnen de landbouwwereld werken. Hiervoor kan mijns inziens het voorlichtingsmodel van de Adviesgroep Vegetatiekunde model staan: de adviesgroep verenigt een aantal deskundigen op het gebied van de wilde flora en het beheer daarvan, en fungeert zodoende als informatiecentrum, adviesbureau en als ideeënontwikkelaar; zij is gelieerd aan de Vakgroep Vegetatiebeheer van de Landbouw Universiteit in Wageningen en is als zodanig voor landbouwers

vertrouwer en geloofwaardiger dan de zogenaamde 'groene' natuurbeschermingsorganisatie als Instituut voor Natuurbeschermingseducatie, Natuur en Milieu, en dergelijke.⁽³⁾

B.

De indruk bestaat dat tegenwoordig eerder dan vroeger het geval was, het geduld van de boer die vogelschade ondervindt, op is: zijn *schadelierantie* is beslist *laag* te noemen.

Als determinanten hiervoor kunnen de volgende elementen worden aangewezen:

1. De psychologische angst voor onbeheersbare gevolgen van toegeeflijkheid

Het verhaal van de tovenaarsleerling, die een groeiende en onstuitbare reeks waterputtende bezems had opgeroepen, is een befaamde nachtmerrie. Met zekere risico's, zelfs met beperkte nadelen of defecten, blijken mensen nog wel te kunnen leven, maar de angst voor een onstuitbaar proces, dat hen als een vloedgolf zal overspoelen, roept paniecreacties op. Zo ook het idee dat 'een plaag' ontstaat die men (als men niet vroegtijdig ingrijpt) niet meer de baas kan. Om het even of het gaat om ganzen, Aalscholvers, meeuwen, Eksters of reigers – van vogelsoorten die gedurende een aantal jaren toenemen, wordt al snel gevreesd dat zij 'de pan uit rijzen', dat toegeeflijkheid ons zal berouwen.

2. De 'gehalveerde' bedrijfsrationaliteit

Het boerenbedrijf heeft verschillende maat-

3) De Stichting Landbouw en Milieu is eveneens een voorbeeld van het door mij voorgestane model van natuurvoorlichting-binnen-de-landbouwwereld. Dit model sluit overigens aan bij de visie van Röling, die op termijn de landbouwvoorlichting niet langer ziet als uitsluitend een service-instituut voor de boeren dat een toename van efficiënte produktie bevordert, maar tevens als behartiger van collectieve belangen als het handhaven van ecosystemen, landschappen en natuurlijke hulpbronnen (Röling 1987).

schappelijke functies:

1. duurzame productie van voedsel
2. in stand houden en ontwikkelen van streek-specifieke, halfnatuurlijke levensgemeenschappen
3. aanbieden van een leefbare omgeving aan de streekbevolking
4. aanbieden van recreatieruimte aan de stedelijke bevolking.

Uit het hierboven genoemde en nog in gang zijnde onderzoek van ir. C. Volker blijkt al wel dat bij de boeren zelf de eerste functie vooropstaat – de drie overige functies acht men van minder belang: het 'produceren van natuurwaarden', zoals boeren op basis van een beheersovereenkomst wel eens wordt genoemd, zien de meeste agrariërs als iets secundairs ten aanzien van het 'eigenlijke' functioneren van het bedrijf, de betekenis van het bedrijf voor de streek is onderhevig aan een marginaliseringsproces (allereerst in economische zin, wellicht ook al eens in sociale en culturele zin), en ten aanzien van de recreatiefunctie hebben boeren vaak geen hoge dunk van de mogelijkheden van het eigen bedrijf. Zowel de natuurfunctie, alsook de streek- en recreatiefunctie erkend worden, doch in het algemeen gezien als aanvullend op de hoofdfunctie voedselproductie (4). De rationaliteit die de boer in zijn bedrijfsvoering aan de dag legt, is derhalve niet evenwichtig over de vier maatschappelijke functies verdeeld, doch in het bijzonder gericht op de eerste. In die zin kan men spreken van (op zijn hoogst) een 'gehalveerde' rationaliteit. Binnen zo'n rationaliteitsopvatting kan men van een boer moeilijk verwachten dat hij bijvoorbeeld, anders dan incidenteel, ganzen op zijn grasland accepteert.

3. De gebrekkige schadetaxatie

Wanneer wettelijke bescherming van vogels het de boer onmogelijk maakt de schade die hij constateert, te verminderen door de litigieuze vogels te bestrijden, eist de redelijkheid in het maatschappelijke verkeer dat niet de boer, maar de gemeenschap opdraait voor (het grootste deel van) de geleden inkomstererving. Over het algemeen is de overheid hiertoe ook wel bereid. Knelpunt is dan de taxatie van de schade. Vaak is niet goed te beoordelen of een aanvan-

kelijke schade ook een uiteindelijke schade zal blijven, en soms is de veroorzaker van de schade of omvang van de schade niet met absolute zekerheid te bepalen. Subjectieve inschattingen, persoonlijke beoordelingen, intuïtie en wat dies meer zij, doen dan hun intrede. Daarmee ontstaat ook een bron van onenigheid tussen schadelijder, schadetaxateur en schadevergoeder, hetgeen tot gevolg kan hebben dat de boer geen vrede heeft met de getroffen regeling en zijn ergernis richt op de schadeveroorzakende vogels: hun aanwezigheid wordt niet getolereerd, want daarmee was immers de ellende begonnen. De ontwikkeling van objectieve methoden van schadetaxatie – naar het voorbeeld van de taxatiemethodiek van Groot Bruinderink (1987) – is een belangrijke voorwaarde voor het verminderen van onnodige ergenis en zal een bijdrage leveren aan het verhogen van de tolerantiegrens van de boer.

Integrale schadebehandeling

Het zal duidelijk zijn dat er tussen de twee factoren en hun respectieve determinanten de nodige interrelaties bestaan. Een effectieve aanpak van dit schadeprobleem kan dan ook niet anders dan integraal zijn. In zo'n aanpak zijn natuurlijk de reeds beschikbare ecologische methoden van schadepreventie en schadebestrijding onmisbaar. Hun inzet (en de ontwikkeling van nieuwe en betere methoden) is een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde. Het probleem van schadebehandeling is geen zuiver technisch probleem. Het is ook een sociologisch, psychologisch en economisch probleem. Informatiezoekgedrag en schadetolerantie zullen (meer dan tot nu toe het geval is geweest) in het brandpunt van de belangstelling moeten worden geplaatst. Alleen door middel van een geïntegreerd programma van onderzoek, voorlichting en educatie (een soort OVO-programma dus!) kan worden aangesloten bij de rationaliteit die de Nederlandse boer al kenmerkt op het niveau van productie en bedrijfsvoering. Hierdoor kan worden bereikt dat ook op het gebied van de vogelschade minder de sentimenten, de vooringenomen standpunten en de vastgeroeste gewoonten zullen regeren, maar ook hier een verstandige en doeltreffende aanpak zal doorbreken.

■ Dr. H.P. Gallacher, Akkerdistel 18, 7422 MA Deventer.

4) Deze voorlopige conclusies worden door mij op eigen gezag vermeld, aangezien het onderzoek van 'De Dorschkamp' nog niet is afgerond en de resultaten nog niet voor publikatie beschikbaar zijn.

LITTERATUUR:

- Groot Bruinderink, G.B.T.A. (1987): Wilde ganzen en cultuurgrasland in Nederland. CABO 422, Wageningen 1987.
Röling, N.G. (1987): De toekomst van de landbouwvoorlichting: een voorspelling over de wat langere termijn. *Bedrijfsontwikkeling* 18 (3) : 74–78.
Schäffner, B. (1975): Spreeuwensafari. Avonturen in het vrije veld. De Arbeiderspers, Amsterdam.
Woerkum, C.M.J. van (1985): Is landbouwvoorlichting over natuur tegennatuurlijk? *Bedrijfsontwikkeling* 16 : 377–380.